

T.A.B. SPRATT

Η έκδοση
συνοδεύεται
από 16
ΓΚΡΑΒΟΥΡΕΣ
του 1850

Ταξίδια και Έρευνες στην Κρήτη του 1850

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΜΑΡΙΑ ΨΙΛΑΚΗ

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ - Στην Κρήτη του σήμερα
ακολουθώντας τα βήματα του Spratt
ΝΙΚΟΣ ΨΙΛΑΚΗΣ

Τόμος Α΄

ΚΑΡΜΑΝΩΡ 2007

XXVII

κεφάλαιο

Η ΠΕΔΙΑΔΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ | ΟΙ ΔΥΟ ΠΟΤΑΜΟΙ ΤΗΣ | ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ
ΠΑΝΑΓΙΑ | ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑ | ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΣΙΝΗΣ
ΕΞΕΓΕΡΣΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ |
ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΕ ΕΡΕΙΠΙΑ ΠΑΝΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ |
ΕΡΕΥΝΑ ΓΙΑ ΤΟ ΟΜΗΡΙΚΟ ΡΥΤΙΟΝ | ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΕΡΕΙΠΙΩΝ ΣΤΟ ΡΟΤΑΣ¹ |
ΤΑΥΤΙΣΗ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΡΥΤΙΟΥ | ΚΑΣΤΕΛΙ. ΟΙ ΑΡΧΑΙΕΣ ΣΤΗΛΕΣ |
ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΟΣ Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΡΙΑΝΣΟΣ Ή Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ | ΚΟΛΠΟΣ
ΤΣΟΥΤΣΟΥΡΟΥ | ΣΠΗΛΛΑΙΩΔΕΣ ΕΚΚΛΗΣΑΚΙ.

Αφού προσδιόρισα ικανοποιητικά τη θέση της Αρκαδίας, επιστρέφω τώρα από τις νότιες παρυφές της πεδιάδας της Μεσαράς στις εκβολές του Αναποδάρη ψάχνοντας τις ομηρικές πόλεις Ρύτιον, Στήλες και Πριανσό, οι οποίες βρίσκονταν σ' αυτή την περιοχή και παραμένουν αταύτιστες. Μια μακρά οροσειρά υψώνεται απότομα από την ακτή και κλείνει την πεδιάδα της Μεσαράς από τα νότια. Περίπου στο κέντρο της οροσειράς βρίσκεται η ψηλότερη κορυφή της, γύρω στα 5.700 πόδια² πάνω από τη θάλασσα, και ονομάζεται Κόφινο.³ Η κορυφή του Κόφινου παρουσιάζει ιδιομορφία απ' όπου κι αν την κοιτάξεις, ιδιαίτερα από τη θάλασσα. Υψώνεται σαν τετράγωνο εξόγκωμα και αποτελεί καλό οροθέσιο για τους ναυτικούς που έρχονται από το νότο και μπορούν να αναγνωρίσουν εύκολα αυτό το τμήμα της ακτής.

Η πεδιάδα της Μεσαράς καλλιεργείται αραιά σήμερα επειδή τα πολλά χωριά που βρίσκονται διάσπαρτα στις παρυφές της είναι μισοερείπωμένα και μισοκατοι-

¹ Ροτάσι.

² 1737,36 μέτρα. Το ύψος του Κόφινου εί-

ναι 1231 μέτρα.

³ Το όνομα του βουνού είναι Κόφινος.

σε άλλες περιοχές, λιγότερο σημαντικές. Το Ρύτιον θα πρέπει να βρισκόταν κάπου εδώ κοντά.

Περίμενα πολλά από την Αγία Φωτιά, κοντά στις Στέρνες. Ένας ομιλητικός Έλληνας που είχα συναντήσει στο δρόμο μου είπε ότι ήταν γεμάτη αρχαία ερείπια. Η θέση της, στο κέντρο της μεγάλης πεδιάδας και στις πηγές των δύο ποταμών που τη διασχίζουν ρέοντας προς τα ανατολικά και τα δυτικά, με ενθάρρυνε περισσότερο. Βρήκα, βέβαια, ερείπια εκεί, αλλά ανήκαν σε μια παλιά βενετσιάνικη οικία και σε σύγχρονα ελληνικά σπίτια.¹⁷ Σήμερα κατοικούνται μόνο έξι ή οκτώ από τα σχεδόν σαράντα σπίτια που είχε παλιότερα. Το χωριό ήταν, όντως, γεμάτο ερείπια μαυρισμένα ακόμη από τη φωτιά και οι άνθρωποι φαίνονταν φτωχότεροι κι από τους φτωχούς. Η σφραγίδα του τελευταίου μεγάλου κοινωνικού πολέμου ήταν έντονη.

Αφού περάσαμε γύρω από τους πρόποδες των λόφων κάτω από τον Χάρακα, οι οποίοι σχηματίζουν ένα είδος καμπύλης, είδαμε μιαν άλλη λαγκαδιά. Απέναντι, πάνω από το χωριό Ροτάς,¹⁸ παρατήρησα ένα μικρό λόφο με μια ερειπωμένη εκκλησία

ύδωρ ήρχετο από τον Αγιοφωθιανό ποταμόν, δυτικότερον του χωρίου. Έξωθεν της εκκλησίας Αγ. Φωτεινή λίθος βωμοειδής φέρων εις την μίαν επιφάνειαν

[επιγραφή: IC I, 305, αρ. 2]». (Σ. Ξανθουδίδης, «Αρχαιολογικά σημειώματα», *Κρητικά Χρονικά* 2/1948: 531).

¹⁸ Ροτάσι.

Ο Χάρακας, όπως σωζόταν το 1900 περίπου. (Gerola, αρχείο Β.Δ.Β.Η.).

ή πύργο στην κορυφή του. Το βλέμμα μου έπεσε αμέσως πάνω σ' αυτό το ερείπιο και στο βραχώδες ύψωμα πάνω στο οποίο βρισκόταν. Όταν πλησιάσαμε, άρχισαν να φαίνονται αναβαθμίδες στην πλευρά που έβλεπε προς την πεδιάδα.¹⁹ Ο λόφος ήταν βραχώδης και γυμνός και δεν φαίνονταν τείχη στην πλαγιά με τις αναβαθμίδες. Πλησίασα ακόμη πιο κοντά και με τη βοήθεια του τηλεσκοπίου μου είδα ότι οι αναβαθμίδες ήταν τεχνητές, κατά πάσαν πιθανότητα κυκλώπειες. Άφησα τα μουλάρια μου να προχωρήσουν και να με περιμένουν κοντά στο χωριό που βρίσκεται

¹⁹ Είναι το ύψωμα Ροτασανή Κεφάλα που βρίσκεται πάνω από το χωριό.

²⁰ Εδώ βρισκόταν η πόλη Ρύτιον· οι αναλημματικοί τοίχοι και τα ερείπια οικιών ή άλλων οικοδομημάτων φανερώνουν ένα καλά δομημένο σύνολο. Τα ερείπια και η μορφολογία του χώρου δίνουν εικόνα αρχαίας ακρόπολης. Τυχαία εκσκαφή (για την κατασκευή υδρευτικού δικτύου) αποκάλυψε στη βορειοδυτική πλευρά του υψώματος ευρήματα που

χρονολογούνται στα υστερομινωικά, τα γεωμετρικά και τα κλασικά χρόνια. Μερικά απ' αυτά φαίνεται πως είναι πολύ σημαντικά για τη μελέτη του αρχαιότερου κρητικού πολιτισμού και, κυρίως, της θρησκείας: σε ένα δισκίο αναγνωρίζεται σχηματική παράσταση που θυμίζει το γνωστό Δέντρο της Ζωής, κοινό συμβολικό και θρησκευτικό μοτίβο πολλών λαών και πολιτισμών της ανατολικής Μεσογείου. Βρέθηκαν επίσης υπο-

Ο ερειπωμένος ναός στο Ρύτιον. (Αρχείο Gerola – Β.Δ.Β.Η.).

στο άλλο άκρο του λόφου και ανέβηκα στους δυτικούς πρόποδες του· τότε έπεσα πάνω στα υπολείμματα συμπαγών τειχών που εκτείνονταν πάνω στο στενό φρύδι του και τα οποία ήταν προφανές ότι αρχικά περιέκλειαν μια μάλλον μεγάλη αρχαιοτάτη ελληνική πόλη.²⁰ Ο λόφος ήταν σχεδόν αποκομμένος και ενωνόταν με τις κύριες κορυφογραμμές με έναν πολύ στενό και χαμηλό αυχένα στο νοτιοανατολικό άκρο του.

Έχει μήκος σχεδόν ένα μίλι και ύψος περίπου 400 πόδια²¹ πάνω από την πεδιά-

λείμματα ταφικών περιφραγμάτων. (Στ. Αλεξίου, «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής και Ανατολικής Κρήτης», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, Χρον. Β2, 27/1972: 622). Η κατοίκηση τόσο της σημερινής Ροτασανής Κεφάλας όσο και της κοντινής Φαρμακαράς φαίνεται να είναι συνεχής, όπως μαρτυρούν ευρήματα των γεωμετρικών χρόνων αλλά και μεταγενέστερων περιόδων. Στη θέση Μπερδελέτο, όπου υπάρχει και πηγή, βρέθηκε

τάφος της γεωμετρικής περιόδου με επιγραφή και στη Φαρμακαρά βρέθηκε νεκροταφείο με ταφικούς πίθους. Τις ημέρες που η έκδοση αυτή βρισκόταν στο τυπογραφείο πληροφορηθήκαμε την τυχαία ανεύρεση (κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου) μεγάλου κτηρίου μεταξύ Ροτασίου και Πύργου. Τα ερείπια των ναών που βλέπομε ακόμη στη θέση του αρχαίου Ρυτίου δείχνουν ότι η περιοχή συνέχισε να κατοικείται στα βυ-

Η ακρόπολη του Ρυτίου σήμερα με την αναστηλωμένη εκκλησία του Αγίου Ευμενίου.

δα. Είναι πολύ απότομος στη νότια πλευρά του και λιγότερο στη βόρεια· ωστόσο, λόγω της μεγάλης κλίσης, χρειάζονταν ευμεγέθεις αναβαθμίδες για τη στήριξη των δρόμων ή των σπιτιών της αρχαίας πόλης.²² Ορισμένες είναι προφανώς αρχαιότερης εποχής, όχι όμως κυκλώπειες, και έχουν ύψος τρία έως οκτώ πόδια. Πάνω από το χωριό υπάρχουν τρεις μεσαιωνικές εκκλησίες.²³ Στη μίαν απ' αυτές έχουν γίνει εργασίες επέκτασης και, όπως δείχνουν τα θεμέλιά της, πρέπει να ήταν μοναστή-

Η είσοδος του ναού. (Αρχειό Gerola – Β.Δ.Β.Η.).

ζαντινά χρόνια αλλά και στην περίοδο της Ενετοκρατίας, (Sanders, ο. π.: 150). Για το Ρύτιον βλ. Α. Βασιλάκης, «Τα ομηρικά έπη και η κρητική αρχαιολογία, *Λύκτος*, τ. 2/1986-1987: 26 και Ρ. Faure, «La Crète aux cent villes», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 13/1959: 197).

²¹ 122 μ.

²² Η περιγραφή είναι ακριβής, τόσο που θα αρκούσε να την αναγνωρίσει κανείς ακόμη και σήμερα, αφού δεν υπάρχουν ουσιαστικές μεταβολές. Οι αναβαθμίδες της βόρειας πλευράς είναι

πυκνές και καλύπτουν σχεδόν όλο το χώρο, αν και φαίνεται να έχουν υποστεί περαιτέρω φθορές από την εποχή του Spratt. Στα 1915 επισκέφτηκε την περιοχή ο Στ. Ξανθουδίδης και την περιέγραψε ως εξής στα σημειώματά του: «Ο υπερκείμενος του χωρίου υψηλός λόφος, καλούμενος σήμερα Ρωτασανή Κεφάλια έχει άνω μεν 3 βυζαντ. εκκλησίας ηρειπωμένες, διατηρούσας αμυδρά ίχνη τοιχογραφιών (αι δύο) και παρ' αυτές ερείπια πιθανώς βυζαντ. οικημάτων. Φαίνονται και τοίχοι αρχαιό-

ρι.²⁴

Η μικρότερη από τις τρεις εκκλησίες βρίσκεται κοντά στην κορυφή. Έχει γοθτική είσοδο και, όπως είπαν οι ντόπιοι, ίσως να έχει χτιστεί στα χρόνια της γενοατικής κατάκτησης.²⁵ Δεν είδαμε ρωμαϊκά κατάλοιπα πουθενά, πράγμα που σημαίνει ότι ο τόπος πρέπει να ερημώθηκε κατά το διάστημα πριν από τη ρωμαϊκή περίοδο

Τα ερείπια του ναού σήμερα.

τεροι και δη πιθανώς οχυρωματικοί· εις δε την βορείαν κλιτύν αναλημματικά σειράι περί τας 10 ελληνικών χρόνων· κατά το δυτικόν άκρον ή μάλλον την ΒΔ γωνίαν φαίνεται συνεχές ηρειπωμένον τείχος και πιθανότατα και δεξαμεναί ομβρίων υδάτων. Συνέλεξα τεμάχια μελανών στιλπνών αγγείων». (Σ. Ξανθουδίδης, «Αρχαιολογικά σημειώματα», *Κρητικά Χρονικά* 2/1948: 531).

²³ Οι κάτοικοι της περιοχής μιλούν πραγματι για τρεις εκκλησίες, αλλά σήμερα φαίνονται μόνο δύο. Είναι άγνωστο,

όμως, ποιοι άγιοι ετιμώντο σ' αυτές. Λίγο μετά το 1940 αναστηλώθηκε η μια και αφιερώθηκε στον Άγιο Ευμένιο Γορτύνης. Η άλλη στέκεται ακόμη σε ερειπιώδη μορφή λίγες εκατοντάδες μέτρα δυτικά του δρόμου που οδηγεί από το Ροτάσι στην Εθιά.

²⁴ Πρόκειται για την ηρειπωμένη εκκλησία που βρίσκεται πάνω στην ακρόπολη. Ήταν μονόχωρη με τυφλά αψιδώματα και στη δυτική της πλευρά φαίνεται πως προστέθηκε κάποιο πρόσκτισμα με τρούλο σε μορφή ροτόντας.

μέχρι το Μεσαίωνα ή την εποχή του Βονιφάτιου, οπότε ανεγέρθηκαν πιθανώς οι εκκλησίες και μια πόλη χτίστηκε ξανά στη θέση αυτή.²⁶

Αυτό, λοιπόν, πρέπει να ήταν το ομηρικό Ρύτιον, η πόλη που αναζητούσα εδώ και που, όπως αναφέρεται, βρισκόταν κοντά στη Γόρτυνα. Ο Pashley υπέθετε ότι βρισκόταν σ' αυτή την περιοχή και πρέπει να είχε περάσει κάτω από το τείχος της πόλης όταν διέσχισε την πεδιάδα. Ορισμένοι μπορούν να φανταστούν ότι το όνομα Ροτάσι, το οποίο διατηρείται σήμερα στο χωριό, είναι κατάλοιπο της αρχαιότερης ονομασίας Ρύτιον, γεγονός που διευκολύνει την επιβεβαίωση της ταύτισης.²⁷

Εκτός από το όνομα και το χαρακτήρα των ερειπίων, υπάρχουν και άλλες ενδείξεις οι οποίες στηρίζουν αυτή την ταύτιση. Λέγεται ότι κάποτε το Ρύτιον εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του εξ αιτίας ενός είδους μύγας που το έπληξε. Διαπίστωση, βέβαια, ότι ένα τμήμα της πεδιάδας μπροστά από το Ροτάσι είναι τώρα

²⁵ Μάλλον δύσκολο να ήξεραν οι ντόπιοι κάτοικοι των μέσων του 19^{ου} αιώνα τη γενουατική εποχή.

²⁶ Όπως είπαμε και παραπάνω, η περιοχή της Ρυτιανσού (άλλη ονομασία του Ρυτίου) φαίνεται να συνέχισε να υπάρχει στα βυζαντινά χρόνια. Βάσιμες ενδείξεις συνηγορούν υπέρ της συνεχούς κατοίκησης μέχρι και το Μεσαίωνα.

²⁷ Και πάλι η επιμονή του Spratt δικαιώνει τις προσπάθειές του. Ανακαλύπτει ένα σημαντικό αρχαιολογικό χώρο που έχει δώσει μέχρι σήμερα πολλά ευρήματα, αλλά δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές με αποτέλεσμα να μην έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της αρχαίας πόλης. Επιπλέον έχει δίκιο όταν αναφέρει ότι το όνομα Ροτάσι είναι κατάλοιπο της αρχαίας ονομασίας: «Πάνω από το σημερινό χωριό ήταν η αρχαία πόλη Ρύτιον το όνομα της οποίας διατηρεί παραλλαγμένο το σημερινό χωριό, που έγινε από το εθνικό Ρυτιάσιος > Ροτάσιοι > Ροτάσιοι > Ροτάσι». (Σ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης Β'*, 1991: 687).

²⁸ Το ελώδες τμήμα βρισκόταν στην περιοχή Μπερδελέτος, κοντά στο χωριό. Φαίνεται ότι η διαμόρφωση του εδάφους εμπόδιζε την απορροή των υδάτων.

²⁹ Η θαυμαστή αυτή διήγηση αναφέρεται από τον Αιλιανό (15,26,9), αλλά είναι εντελώς διαφορετική απ' αυτήν που διηγείται ο Spratt: «λέγουσι δε και υπό σκολοπενδρών εξαναστήναι Ροιτιείς· τοσούτο πλήθος αυτοίς επεφοίτησε τού-

δυσώδες και ελώδες -στην πραγματικότητα μόνο αυτό το τμήμα της Μεσαράς είναι έτσι.²⁸ Οι λίγοι Τούρκοι που κατοικούν στο χωριό λένε ότι δεν μπορούν να κοιμηθούν έξω από τα σπίτια τους όπως σε άλλα χωριά, επειδή σμήνη κουνουπιών κατακλύζουν την πεδιάδα. Αυτά ήταν προφανώς οι μύγες που έπληξαν το χωριό κατά την αρχαιότητα.²⁹ Ο πυρετός ενδημεί εδώ και γι' αυτό πολλοί κάτοικοι έχουν φύγει φαίνεται, λοιπόν, ότι ο πυρετός και η μύγα ήταν πάντα οι πληγές της περιοχής. Όταν έφθασα στο χωριό επισκεύαζαν ένα σπίτι για να μείνει ένα νεόνυμφο ζευγάρι. Είχα εξερευνήσει το λόφο και κατέβαινα μόνος μου στο χωριό. Οι ντόπιοι που δούλευαν στη στέγη εξεπλάγησαν που με είδαν να κατεβαίνω από τα ερείπια και να εμφανίζομαι ξαφνικά ανάμεσά τους. Όπως είπαν, ήμουν ο πρώτος Φράγκος που είχε πάει εκεί, πράγμα που τους ενόχλησε και τους έκανε να ζηλέψουν. Ένας μισότυφλος και ανάπηρος γέρος Τούρκος άκουσε ότι ένας ξένος είχε εξερευνήσει τα ερεί-

των». Δηλαδή οι πολλές σκολοπένδρες ανάγκασαν τους Ρυτιασίους να εγκαταλείψουν την πόλη τους. Προφανώς ο περιηγητής δεν χρησιμοποίησε απ' ευθείας την πρώτη πηγή και πίστεψε ότι η φανταστική διήγηση του Αιλιανού απη-

χεί κάποιο αληθινό περιστατικό. Σκολοπένδρες, όμως, δεν είναι οι μύγες αλλά οι σαρανταποδαρούσες (Liddell - Scott). Έτσι τα κουνούπια από το κοντινό έλος θεωρήθηκαν ύποπτα για την εγκατάλειψη μιας αρχαίας πόλης.

Η κορυφή του Κάστελου, σε λήψη από το δρόμο Καστελιανών – Τσούτσουρου.

πια, βγήκε έξω από την καλύβα του και τους επηρέασε αρνητικά εναντίον μου. Έτσι έγιναν πολύ αγενείς και δεν ήθελαν να μου δώσουν πληροφορίες. Η στάση τους αποτελούσε έκφραση μιας παλιάς νοοτροπίας. Το γεγονός αυτό εξηγεί σε κάποιο βαθμό γιατί η Αρκαδία και το Ρύτιον είχαν παραμείνει τόσο καιρό κρυμμένα από τους Χριστιανούς ταξιδιώτες. Αλλά ούτε οι Βενετοί γνώριζαν τις δύο αυτές θέσεις.

Κανένας απ' αυτούς που είχα ρωτήσει πριν δεν μου είχε δώσει την παραμικρή πληροφορία που θα με βοηθούσε να βρω την αρχαία θέση στο Ροτάσι. Ο Pashley, αν και είχε αποτύχει κι αυτός, ήταν πεπεισμένος ότι το Ρύτιον βρισκόταν κάπου σ' αυτό το τμήμα της Μεσαράς. Στηριζόταν στις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, πέρα από τον Όμηρο και τον Στράβωνα (ο οποίος λέει ότι ανήκε στους Γορτυνίους) και έγραψε το παρακάτω σχόλιο σχετικά με το χωριό Ροτάσι: «Δύσκολα μπορώ να υποθέσω ότι το όνομα του σύγχρονου χωριού Ροτάσι αποτελεί ένδειξη για τη θέση του αρχαίου Ρυτίου».³⁰ Έτσι, κατάφερε να παραπλανήσει τον εαυτό του όσον αφορά στην πραγματική θέση της πόλης.

Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό στοιχείο σ' αυτό το τμήμα της Μεσαράς είναι ο ψηλός αποκομμένος λόφος του Καστελίου (ή των Καστελιανών) στο ανατο-

³⁰ Pashley τ. Α', 1991: 229.

³¹ 213 ή 244 μ.

³² Η πρώτη οχύρωση του Κάστελου φαίνεται να ανάγεται στη Β' βυζαντινή περίοδο (961-1204). Αποτελούσε σημαντικό οχυρωματικό έργο, εντεταγμένο σε ένα ευρύτερο δίκτυο που φαίνεται να κάλυπτε ολόκληρη τη νότια ακτή της Κρήτης, (Γιγουρτάκης 2004: 64).

³³ Σήμερα διακρίνονται τα ερείπια των πέντε ναών. Ο ένας είναι αφιερωμένος στην Παναγία (Εισόδια της Θεοτόκου) και έχει χτιστεί με αρχαιότερο υλικό (σε δεύτερη χρήση). Φέρει ίχνη τοιχογραφιών. Στον άλλο ναό τιμάται η Αγία Αναστασία, αλλά η γενική μορφολογία του δείχνει ότι ο αρχιτέκτονας στηρίχτηκε πάνω σε παλαιότερα κτίσματα, ίσως σε κάποια δεξαμενή. Ένας τρίτος ναός είναι αφιερωμένος στην Αγία Αικατερίνη και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, γεγονός που δείχνει κάποια σύγχυση, αφού ο ναός είναι μονόχωρος και επομένως έπρεπε να τιμάται μόνον ένας άγιος. Ίσως να ξεχάστηκε σε ποιον ήταν αφιερωμένος αρχικά ή να συγχωνεύτηκε σ' αυτόν η λατρεία και άλλου αγίου

που πιθανώς τον τιμούσαν σε κάποιο ερειπωμένο ναό. Εντυπωσιακό είναι το επαναχρησιμοποιημένο ως δομικό υλικό τμήμα παλαιάς επιγραφής και, πιο συγκεκριμένα, η ναόσχημη επίστεψή της, που βρίσκεται στην εξωτερική πλευρά του ιερού. Οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν το 1467. Στο κέντρο περίπου της ακρόπολης υπάρχει ένας ακόμη ανώνυμος ναός, ερειπωμένος. Ο πέμπτος ναός, και αυτός ερειπωμένος - σώζεται μόνο ένας τοίχος - βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της ακρόπολης. Εκτός απ' αυτούς γίνεται πολύς λόγος για τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής που βρισκόταν έξω από το φρούριο, δίπλα σε ρωμαϊκές δεξαμενές στη νότια άκρη του οικισμού Άνω Καστελιανά. (Ι. Βολανάκης, «Τα Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά*, 27/1987: 254). Σήμερα δεν είναι ορατό τίποτα απ' αυτό το ψηφιδωτό. Δεν είναι βέβαιο, όμως, ότι πρόκειται για ναό. Απλώς είχε ανακαλυφθεί ψηφιδωτό με κληματίδα και θεωρήθηκε ότι ανήκε σε ναό. Το μοτίβο αυτό απαντάται σε παλαιοχριστιανικούς ναούς (Σού-